

JĘZYKOWY OBRAZ INNOWIERCY
W KAZANIACH PIOTRA SKARGI
WYRAZ NIETOLERANCJI WYZNANIOWEJ W XVI W.

O tolerancji polskiej, rozumianej jako szeroko pojęta miłość, zgoda, wolność słowa i wyznania pisał M. Korolko w artykule zatytułowanym *Tolerancja w kulturze polskiej średniowiecza i renesansu. Rekonesans badawczy*¹. W rozprawie autor wymienia wiele przyczyn, które złożyły się na fenomen naszej narodowej tolerancji, nie spotykanej w żadnym innym państwie europejskim tego okresu. Były to:

- sąsiedztwo niemiecko-krzyżackie,
- *położenie Polski na pograniczu cywilizacji łacińskiej i bizantyjskiej*²,
- wielonarodowość i wielowyznaniowość naszego kraju (zwłaszcza po unii polsko-litewskiej),
- wpływy Akademii Krakowskiej, której pracownicy głosili hasła miłości, zrozumienia bliźniego, poszanowania odmiennych poglądów,
- *spotkanie kultury polskiej z włoskim humanizmem renesansowym* – tu zwłaszcza wpływy haseł głoszonych przez Erazma z Rotterdamu³.

Polska myśl tolerancyjna, co podkreśla M. Korolko, zaczęła dość wyraźnie załamywać się po soborze trydenckim. Część Polaków, łączących się ideowo z Rzymem, głoszących hasła odnowy Kościoła oraz przeciwdziałania reformacji, rozpoczęła walkę z wszelkimi ugrupowaniami różnowierzczymi. Nie godziła się na jakiegokolwiek ustępstwa wobec odmienności religijnej, nie dopuszczała myśli o kocgzystencji z ludźmi mającymi inne poglądy na temat wiary, bóstwa Chrystusa czy sakramentów świętych.

---

¹ M. Korolko, *Tolerancja w kulturze polskiej średniowiecza i renesansu. Rekonesans badawczy*, w: *Nurt religijny w literaturze polskiego średniowiecza i renesansu*, red. S. Nieznanowski i J. Pelc, Lublin 1994, s. 221–242.

² Tamże, s. 222–223.

³ Tamże, s. 234.

W pierwszych dziesięcioleciach działalności kontrreformacji „wojna wyznaniowa” miała przede wszystkim charakter polemiki słownej; organizowano liczne dysputy, pisano rozprawy przepełnione atakami skierowanymi przeciwko ruchom reformatorskim. Protestanci rewanzowali się katolikom w podobny sposób. Powstawały wypowiedzi – *inwektywy*⁴, przepełnione nienawiścią, złościwością i obelgami. Konrad Górski tak ocenia ówczesne polemiczne wystąpienia: *Pisarze religijni doby reformacji są mało budującym przykładem, jak może wyglądać skrzyżowanie broni w druku, gdy się walczy o wysokie wartości duchowe. Odzieranie przeciwników ze czci i wiary, ordynarne wymysły, wulgarny ton polemiki i jakaś straszliwa pasja i namiętność tam, gdzie winna by obowiązywać miłość do błędzących [...]*⁵.

Szesnastowieczni polemisi atakowali nie tylko poglądy głoszone przez zwolennika reformacji, ośmieszali jego wiarę, ale również krytykowali adwersarza jako człowieka. Oportuniście przypisywano najgorsze, często wyolbrzymione wady.

Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie obrazu przeciwnika wyznaniowego, jaki jawi się nam na podstawie materiału wyekscerpowanego z kazań P. Skargi *O siedmi Sakramentach*⁶.

Materiał porządkujemy według kryterium semantycznego, w obrębie którego wyróżniamy określenia:

---

⁴ *Inwektywa, pojmowana jako wypowiedź będąca nastawionym wystąpieniem przeciw jakiejś osobie bądź instytucji, operuje określeniami obraźliwymi i zniekształcającymi. Zawierając bogactwo epitetów, peryfraz, porównań, przenośni, hiperboli, mając na celu pogłębienie karykaturalnej charakterystyki przeciwników towarzyszyła piśmiennictwu chrześcijańskiemu niemal od jego początków. Cytuję za S. Radoniem, Z dziejów polemiki antyariańskiej w Polsce XVI–XVII wieku, Kraków 1993, s. 91. O inwektywach w utworach polemicznych twórców XVI wieku pisali: W. R. Rzepka, Uwagi o słownictwie rękopisu Jerzego Argigłobyina (poznaczyka) z połowy XVI w., „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej im. Powstańców Śląskich w Opolu”, Językoznawstwo XIII, Warszawa–Wrocław 1991, s. 487–494; H. Wiśniewska, Pejoratywne nazwy osobowe u S. F. Klonowica i mieszczan lubelskich, „Przegląd Humanistyczny” 1982, nr 5–6, s. 71–84.*

⁵ S. Radon, *op. cit.*, s. 92.

⁶ P. Skarga, *Kazania o siedmi Sakramentach Kościoła S. Katolickiego Do których są przydane Kazania Przygodne, o rozmaitych nabożeństwach wedla czasu, który jest wpisany na przodku Regestu. Czynnione y napisane od X. Piotra Skargi Societatis Jesu za dozwoleнием Stárszych Cun Gratia & Priuilegio S.R.M. w Krakowie w Drukárney Andrzejá Piotrkowczyká Roku Páńskiego 1600, Kraków 1600.*

1) świadczące o zerwaniu z instytucjonalnym Kościołem rzymskokatolickim,

2) akcentujące odstępstwo od wiary, Boga, sakramentów,

3) ambiwalentne (nie mieszczące się w grupie pierwszej i drugiej).

Nazwania ilustrujemy cytatami z tekstu. W nawiasach podajemy stronę zabytku, z której zaczerpnięto wybraną egzemplifikację.

OKREŚLENIA ŚWIADCZĄCE O ZERWANIU Z INSTYTUCJONALNYM KOŚCIOŁEM RZYMSKOKATOLICKIM

Są to wszelkie nazwy ugrupowań chrześcijańskich (ich wyznawcy nie są członkami Kościoła rzymskokatolickiego), powstałych wskutek podziałów i rozłamów, jakie dokonały się w historii Kościoła powszechnego.

Mieszczą się tu **eponimy**:

– Określenia dysydentów utworzone od nazw osobowych przywódców duchowych, teologów reformacji XVI w., z których poglądami utożsamiali się innowiercy. Są to: **zwingliani**, **zwinglianowie** – nazwa od Ulricha Zwingliego (żył w latach 1484–1531, szwajcarski reformator, kaznodzieja i teolog, przeciwny zmaterializowanemu duchowieństwu; jego zwolennicy połączyli się z wyznawcami kalwinizmu⁷): *To czynią Zwingliani* (2); *Zwinglowie/Kálwinowie/Bezowie/Blándrátowie: á iákož heretykámí nie fá* (476); **lutry**, **luterani**, **lutrowie** – od nazwy osobowej Marcina Lutra (Marthin Luther (1483–1546), niem. reformator religijny, kaznodzieja, twórca luteranizmu⁸): *áni Lutry / áni inne nowe wymyślácze* (71); *bo Luter / á sumnienia u niego nie wiele* (302); *przeciwnicy ofiáry násfey / zwlászczá Luterani / ktorzy prawdziwe číálo Chrystufowe w Sákrámencie przyznáwaią* (75); *iáko či Ewángelicy / Luterani* (476); *Bo Lutrowie Mfzá iedną tylo ... mieč hcą* (87); **kalwinowie**, **kalwiny** od Jana Kalwina (Jean Calvin (1509–1564) szwajcarski reformator religijny, kaznodzieja, twórca doktryny kalwinizmu⁹): *To czynią Zwingliani y Kálwinowie* (2); *nieprzyiáciele prawdy / Heretycy / Zwingliani / Kálwinowie odiąć nam hcą* (40); *nie Kálwiny / áni Lutry / áni inne nowe wymyślácze* (71); **socyni** (nazwa braci polskich, od ich głównego myśli-

⁷ *Mała encyklopedia powszechna*, red. H. Bonecki, Warszawa 1975, s. 937.

⁸ Tamże, s. 442.

⁹ Tamże, s. 337.

ciela F. Socyna¹⁰ – Włocha, którego prawdziwe nazwisko brzmiało Fausto Sozzini): *heretyki y wilki / z Włoch / Genewy / Socyny* (494); *bezowie* od Teodora Bezy (wł. Teodor De Bésze, francuski reformator religijny (1519–1605) – współpracownik J. Kalwina, w 1564 r. przejął po Kalwinie przywództwo szwajcarskiego kościoła narodowego¹¹); *blandratowie* (od Jerzego Blandraty – lekarza, reformatora XVI w.; przebywającego od 1558 r. w Polsce; zajmował się tłumaczeniem Biblii¹²): *Blándrátowie* (476); *alcjaci* (od Alcjata – wł. Alciato; towarzysz J. Blandraty; w Polsce przebywał od 1562 r.; pomagał Blandracie w przekładzie Biblii¹³); *sartoriusze* (od Sartoriusza): *Wszystki nã dusze ludzkie fałszerze / heretyki y wilki / z Włoch / Genewy / Socyny / Alcyaty / Sártoryufze* (494),

– Nazwy pochodzące od nazw osób żyjących przed XVI w., przyjmowane przez dany odłam wyznaniowy albo nadawane mu przez przeciwników religijnych, którzy wiązali poglądy danego zgromadzenia z doktryną teologiczną osoby, od której nazwa powstała: *arianie*, *ariani* (*arianie* to określenie braci polskich nadane im przez przeciwników wyznaniowych, którzy utożsamiali poglądy braci polskich z przekonaniami teologicznymi Ariusza – pisarza aleksandryjskiego i filozofa chrześcijańskiego żyjącego na przełomie III i IV w.¹⁴): *ktory cierpiał potwarz od Aryanow* (90); *nã Arwany się żaluie / iż świece kościelne białwanom pogańskim palili* (90); *Arryani nãuczáli / iż ofiárã nie ma być zá umarlẽ* (476).

OKREŚLENIA AKCENTUJĄCE ODSTĘPSTWO OD WIARY, BOGA, SAKRAMENTÓW, TRADYCJI KOŚCIELNEJ

Odstępcę od wiary ojców autor *Kazań sejmowych* nazywa *heretykiem* (*heretyk* ‘twórca lub wyznawca twierdzeń religijnych, wywodzących się z chrześcijaństwa, niezgodnych z nauką Kościoła rzymskokatolickiego’ Sł. XVI VIII, 328–331). Według Pisma Świętego heretyk to każdy człowiek, który odpadł od wiary i tworzy nową religię. W Liście

¹⁰ *Encyklopedia szkolna. Literatura i nauka o języku*, pr. zbior., Warszawa 1995, 64–65, 649.

¹¹ *Encyklopedia popularna A–Zet, Encyklopedie Multimedialne*, Poznań 1999.

¹² *Encyklopedia powszechna*, t. III, Warszawa 1860, s. 748–749.

¹³ *Encyklopedia powszechna*, t. I, Warszawa 1859, s. 360.

¹⁴ *Encyklopedia szkolna...*, s. 64–65.

do Tymoteusza św. Paweł pisał o heretykach: *mowa ich rozszerza się jako wrzód. Spośród nich jest Hymenes i Filetus, którzy od prawdy odpadli, mówiąc, że zmartwychwstanie już się dokonało, i wyrócili wiarę niektórych* (fragment zatytułowany *Walczyć z heretykami* – 2 Tm 2, 14–2, 18). Według definicji Skargi *heretykiem ięst: Ktory nowe sekty y nauki do Chrześciaństwa wnoři. Sam się w urząd duchowny bez pofylania y poruczenia Boskiego wtrąca. Przy swym rozumie upornie stoi / á ná żadnego się rąsządek nie dáie. A dawno potępione od świętych Oycow herezye wznawia* (474); ktoś, kto odstąpił od wiary *Bo nigdyby heretykami nie byli / gdyby od kościoła nie odstąpili* (305). Przeciwnika wyznaniowego nazywa Skarga również *sektarzem* (sektarz ‘zwolennik nowej, wymyślonej przez kogoś nauki, świętokupca, świętokradca’ Sł. KKN VI, 59): *Tący są, Luter / Zwingiel / Kálwin / y ini pierwszy lat nąszych sektarze* (154), *kacermistrzem: który nie tylko w wierze poblądził, ale powagą kościelną wzgardziwszy, bezbożnych zdań upornie broni*¹⁵ (kacermistrz ‘odstępca od wiary, heretyk’ Sł. XVI X, 3.), *gdy iáko z pieklá sáмого kácermistrze y błędy wsfytkich heretykow niosą* (299); *O Kácermistrze y Ministry y fałszywe proroki nawięcey idźie* (459), *ewangelikiem: Ewángelikami się nązwali / iż piątą á nięstycháną Ewángelią wnofzą* (475). Innowierca to także *krzywoprzysięzca*, który zdradził wiarę przodków: *ci przyięli zá proroká mnichá krzywoprzysięzce* (477); *odstępnik* (odstępnik – ‘odszczepieniec, przewrota, apostata, ktoś kto wystąpił z jedności wiary’ Sł. XVI XX, 482): *pierwszy odstępnik szátáński ...wyznáć w iednym kazaniu swym pifánym muśiał* (306) i *wyrodek* ‘człowiek, który odstąpił od czegoś, działa przeciwko swoim, zakala’ Sł. KKN VII, 1007): *tákliś niezbożny wyrodek / ktory się Bogá oycow twoich nie boifz* (473), ponieważ nie dochowuje złożonych ślubów, potrafi zdradzać, zmieniać z różnych przyczyn wiarę i poglądy.

Zwolennicy reformacji podważają według Skargi dogmaty (np. niektórzy z nich negują dogmat Trójcy Świętej), są więc *bluźniercami: wspomniál sobie ten Bezá/iż do Polski ućiekli piekielni Troyce s. bluźnierce / Socinus / Alciatuf / Sartoriuf* (489); *w sámej Polfzcie bezecni bluźniercy cześć máią* (489).

Skarga zarzuca innowiercom profanację miejsc świętych, nieposzanowanie duchownych rzymskokatolickich, a przede wszystkim, co zda-

---

¹⁵ Z. Głogier, *Encyklopedia staropolska*, t. II, Warszawa 1996, s. 302.

niem autora *Żywotów świętych* jest największym przestępstwem różnowierców, brak szacunku dla sakramentów. Odstępcy Kościoła uwłaczają Eucharystii, stąd określanie ich mianem *świętokradców*: *a ci przyjęli za proroká mnichá krzywoprzyśięcę / świętokradźcę* (477), nie uznają ofiarowania podczas mszy (są przeciwni nazywania mszy ofiarą), są zatem *przeciwnikami*: *Bo wedle przeciwnikow Mszey ś* (73); *przeciwnicy ofiary náfzey / zwłaszcza Luterani / ktorzy prawdziwe ciało Chrystufowe w Sakramencie przyznawaią* (75); *spornikami*: *Spornicy prawdy Kátholickiej wymiátaią* (140); *nieprzyjaciółmi*: *nieprzyjaciele Mszey ś. flow ich wywrocić wykłady fwemi nie mogąc* (76); *sprzeciwnikami*: *spzeciwniká prawdy dobrze ślepotą pętnować* (481). Różnowierców nie uznających sakramentu chrztu świętego Skarga nazywa *nowochrzczeńcami* ('nazwa dla wyznawców odłamu reformacji powstałego w XVI wieku w Szwajcarii, Niemczech i Holandii, nie uznającego chrztu dzieci' Sł. XVI XVIII, 536–538): *Są y tácy drudzy heretycy / iáko niektorzy Nowochrzczeńcy* (304); *A co się o bluźnieniu ná Bogá w Troycy iedynego w Nowochrzczeńcáh mowi* (322); *był y Nowochrzczeńcem* (460).

Odstępstwo od wiary ojców, Kościoła rzymskokatolickiego, odzwierciedla też przenośnia: *przewrota, skaza chrześcijaństwa*: *Lecz heretycy przewrotą są y fkázá wsfytkiego Chrześciáństwá* (497). Dysydent jest ujmą dla chrześcijaństwa, ponieważ odszedł od jedynej, prawdziwej wiary.

OKREŚLENIA AMBIWALENTNE

To wszelkie określenia, które rysują negatywny obraz innowiercy. Nazwania te mają na celu ośmieszenie, wyszydzenie oraz ukazanie przeciwnika z jak najgorszej strony. Mieszczą się tu epitety podające w wątpliwość

– reprezentowany przez adwersarza poziom umysłowy: *głupi*: *głupi Neronowie / Káligulowie / Domicyanowie* (68); *niemądry*: *mowi się ná fromotę niemądrych heretykow* (37);

– wiedzę teologiczną: dysydenci to *błądnicy*, czyli ludzie nie mający racji, żyjący w błędzie (Sł. XVI II, 215), którzy *wpadli w czczá gadaninę, chcą być nauczycielami Zakonu, nie rozumiejąc ani tego co mówią, ani tego, co twierdzą* (1 Tm 3, 17), odeszli od wiary przodków. Ich dopiero co wymyślone błędne tezy i poglądy dotyczące wyznania nie mogą za-

pewne zagrożenie od kilkuset lat szerzącej się w Polsce wierze katolickiej: *A ktoż Lutrá / Philippá / Zwinglá / Kalwiná / y ine błędniki ofądził y pokarał* (473); *Pan Bog ... samby nař ząwiódł / gdyby błędnikow řluchać kazał* (515); *niektorzy błędnicy heretykowie náucząią* (116);

– moralność: **bezecny** ('haniebny, wszeteczny, rozwiązły' Sł. XVI II, 62–63): *bezecni bluźniercy czeř mąią* (PC, 489); **nieczysty** ('niemoralny' Sł. XVI XVII, 198–202); **sprořny**: *czego im on sprořny y nieczysty prorok Luter pomągąć chćiał* (171);

– niektóre z epitetów podkreřlają rzekome kontakty innowierców z diabłem: **szatański**: *poznály to miąřtá Niemieckie / iąka się w cnoćie ludzkiej odmińńa řtála gdy řpowieź wyrzucili. Co y sam miřtrz narodu ich / pierwszy odstępnik řzátáński ...wyzńać w iednym kazaniu řwym piřanym muřiał* (306); **piekielny**: *do Polřki ućiekl piekielni Troyce ř. bluźnierce* (489); *Bo Confed: wřzytkie iądy y ząrazy / y wilki piekielne / y heretyki ná nie pufzcza* (499); **diabelski**: *Co y heretycy ktorzy się Chreřćiąny zowią / oni Kálwińcy dyabelscy we Francey* (225);

– są takře okreřlenia mające na celu podkreřlenie braku tradycji w nauczaniu. Dla Kořciola katolickiego tradycja i Pismo řwięte są najwaźniejsze, a przecieź ci różnowiercy dopiero się pojawili, ich nauka nie ma korzeni. Protestanci sami ją wymyřlili, odrzuciwszy wiarę ojców, po to by oszukiwać biedny, prosty lud boży. Oto one: **nowy**: *y tym się te fałřze nowych miřtrzow rozbijąją* (75); **dzisiejszy**: *nieprzyaćiele Mřzey ř. řłow ich wywroćić wykłady řwemi nie mogąc / aby się iąwney práwździe nie řprećiwiali / y zą głupie y błędne řądzą one řtáre / řami będąc nowemi / y dziřiewřzemi* (76).

W kazaniach występują takře nazwania uwydatniające najbardziej odrażające, zdaniem Skargi, cechy odstępcy od katolickiej wiary.

1. **Niewyobraźalne okrucieństwo**, widoczne zwařszcza wtedy, gdy innowiercy dążą do rozbicia jednořci Kořciola, podważenia dogmatów, sakramentów. Kaźdy heretyk jest zatem **jadowity** ('zły, okrutny, srogi' Sł. XVI VI, 467–470): *kąźdy heretyk ná Kátholoki iądowity* (303), *tákliř lew iądowity / iz się ná moie zbąwienie tąrgař* (473); **dziki, nieludzki**: *nieprzyaćiele ofiary ... Niech się dziikiemi y nieludzkiemi nieřtąwiał* (78); **niemiłosierny**: *Pńanie... wrywawř owieczki řwoie z pářzczęki lwow y wilkow niemiłosiernych* (235); **srogi**: *heretyki řrogie / ktorzy religią Kátholicką přuią* (299). Zwolennik reformacji to **rozbójnik**: *iąkoź z tákimi rozboyniki to towarźystwo być ma* (303); **rozrywacz**: *pátrzcie ná roz-*

rywácie: heretyká się po wtorym upomnieniu wystrzegaycie (481); *drapieźca* ('łupieżca, rabuś' Sł. XVI VI, 11): *tákliś nieśpráwiedliwy drapieźcá* (473), który nie tylko rozrywa wspólnotę chrześcijańską, ogranicza władzę i wpływy Kościoła, ale jest także wrogiem porządku istniejącego w kraju. Innowiercy sięją zamęt w duszach wiernych; stąd nazwanie ich *duszorozbójnikami* ('o heretyku, człowieku powodującym utratę zbawienia' Sł. XVI VI, 212): *O iáko wiele iest między námi bluźniercow Troyce ś. Bogá Chrześciánńskiego / Sákrámentarzew y innych przeklętych duźorozbovnikov* (224).

Niektóre określenia wskazujące na okrucieństwo, drapieźność, zezwierzecenie przeciwników wyznaniowych to alegorie o proveniencji biblijnej. Kaznodzieja utożsamia innowiercę z *wilkiem*: *Tego nie ma żadne krolestwo w którym herezye się podnoszą. Bo z náтуры fwey káždy heretyk ná Kátholoki iádowity iáko wilk ná owce* (303); *Confederácia do owczárniy Bożey wŷytkim wilkom* otwarza (456); *ten zbor postáwiony iest ná zgubę duź ludzkich / ná wprowadzenie wilkow iádowitych między flábe y proste owce* (466); *Wŷytki ná dusze ludzkie fáłszerze / heretyki y wilki / z Włoch / Genewy* (494). W Biblii wilk jest uosobieniem zła. Wdziera się między ludzi, niszczy ich spokój, rozrywa jedność (por. *Strzeżcie się fáłszywych proroków, którzy do was przychodzą w odzieniu owczym, a wewnątrz są wilkami* Mt 7,15). Podobnie, zdaniem Skargi, czynią innowiercy, którzy burzą porządek społeczny i wyznaniowy; zatem wilk to symbol rozbójnika i drapieży.

Odstępca od katolickiej wiary przedstawiany jest również jako *lew*: *Pánie ... wrywáwŷ owieczki swoie z páŷczęki lwow y wilkow niemilóśiernych* (235); *tákliś lew iádowity, iż się ná moie zbáwienie tárğasz* (473) (por. Ps 21, 14, Ps 21, 22). Lew symbolizuje między innymi niebezpieczeństwo¹⁶. Dla katolików, według Skargi, największym zagrożeniem był każdy heretyk, człowiek zawzięty, bezwzględny, nienawistny, rozrywający wspólnotę chrześcijańską.

Przeciwnicy katolicyzmu nazywani są *kąkolem* – symbol niezgody, zawiści, odszczepieństwa¹⁷, człowieka złego, nieprawego, szkodliwego

¹⁶ M. Lurker, *Słownik obrazów i symboli biblijnych*. tłum. bp K. Romaniuk, Poznań 1989, s. 111–112.

¹⁷ S. Skorupka, *Słownik frazeologiczny języka polskiego* t. 1, Warszawa 1996, s. 322.

(dobrym nasieniem są synowie królestwa, a kąkołem synowie złego Mt 13, 38): *nie tylo fáme heretyki / ále wszyscy grzeźnicy się kąkołem zowią* (492), ponieważ – jak twierdzi Skarga – wlewają oni w dusze wiernych niepewność, zatruwają ich spokój duchowy, tak jak kąkol zatrzuwa pszenicę.

Stworzeniu negatywnego obrazu członka Kościoła reformowanego służy metaforyczne użycie nazw własnych w funkcji wyzwickowej. Są to eponimy *Neronowie*, *Kaligulowie*, *Domicjanowie*, utworzone od imion cesarzy rzymskich prześladujących wyznawców Chrystusa w pierwszych wiekach chrześcijaństwa (*Neronowie* od imienia cesarza Nerona, *Kaligulowie* od imienia Kaliguli, *Domicjanowie* od imienia Domicjana): *Hárdzi oni / y głupi Neronowie / Káligulowie / Domicyanowie* (68). *Metaforyzacja nazw własnych następuje w tekście dzięki ich wartości konotacyjnej. Wartość zaś konotacyjna nazwy własnej to pewna suma sądów i wyobrażeń o indywiduum, do którego nazwa się odnosi. Ma ona charakter społeczny, jest stereotypem funkcjonującym wśród określonej wspólnoty komunikatywnej*¹⁸. Określenia *Neronowie*, *Kaligulowie*, *Domicjanowie*, kojarzące się chrześcijanom z niewyobrażalnym okrucieństwem, mają zatem przekonać czytelnika kazań, jacy są naprawdę protestanci – okrutni, źli, podobnie jak cesarze rzymscy, którzy skazywali na tortury pierwszych chrześcijan.

Nienawiść, jad, wrogość innowierców w stosunku do wyznawców Kościoła rzymskokatolickiego ilustrują porównania: *Tego nie ma żadne krolestwo w którym herezye się podnoszą. bo z natury swey każdy heretyk ná Kátholiki iádowity iáko wilk ná owce* (303); *onym zgodá przeciw náturze iáko u liszek Sámsonowych ná sámych wiązanych ogonách* (460);

2. **Obluda i zakłamanie.** Innowierca to człowiek podstępny, fałszywy, obłudny, działający nieszczerze, dlatego zdaniem autora *Żywotów świętych* zasługuje na miano *figuralnika* (*figuralnik* ‘człowiek robiący coś na pokaz, heretyk’ Sł. XVI VII, 62): *tylo na te figuralniki puszczę* (44). Heretycy wprowadzają nowe, według Skargi, celowo wymyślane – po to, by odciągnąć wiernych od Kościoła rzymskokatolickiego – fałszywe interpretacje Pisma Świętego, dlatego Skarga nazywa ich: *wymy-*

---

¹⁸ I. Miłek, *O przenośnym użyciu nazw własnych w Dziennikach Stefana Żeromskiego*, „Zeszyty Naukowe Wydziału Humanistycznego Uniwersytetu Gdańskiego”, *Prace Językoznawcze* 8, 1982, s. 50; por. Cz. Kossyl, *Forma i funkcja nazw własnych*, Lublin 1983, s. 14–15.

ślaczami: nie Kálwiny / áni Lutry / áni inne nowe wymyślácze (71); *falsz*erzami, czyli ludźmi 'głoszącymi nieprawdę, kłamcami, oszustami' (por. Śl. XVI VII,14): *obce bogi y z ich falszerzmi y ministrámi wyrzucili* (249); *Wszystki ná dufze ludzkie falszerze / heretyki*.(494); *wiele się falszerzow z cudzemi wiáry miedzy námi námnożyło* (249). Hipokryzję dysydentów oddają także epitety *przewrotny*: *Niechże wam słow Sákrámentalnych z kázanim y náuką ci ludzie przewrotni nie miefzaią* (3); *falsz*owy: *pochlebstwá prorokow falszowych słucháli* (206); *O Kácermistrze y Ministry y falszowe proroki náwięcey idźie* (459).

Zwolennicy ruchów reformacyjnych zarzucają Kościołowi rzymskokatolickiemu, że głosi nieprawdę, są zatem zdaniem autora *Kazań sejmowych potwarcami* (*potwarca* 'ten, kto rzuca na kogoś bezpodstawne zarzuty, oczernia, oszczerca'¹⁹): *Boże obroć ięzyk tego potwarce* (469).

Skarga uwydatnia nieszczerłość, dwulicowość dysydentów, wykorzystując także przenośnie i alegorie. Różnowiercy to *złe języki*: *Niestety iż w naf te złe języki nabożeństwo ku umártym osłábiły / á ledwo co iuz zá nie czynim* (387). Język to symbol kłamstwa, bluźnierstwa, obmów, potwarzy. Już w tradycji żydowskiej *złymi językami* nazywano ludzi przebiegłych, fałszywych, oszczerców przeklinających Boga²⁰. O złych językach mówi św. Jakub: *język jest między członkami naszymi tym, co plami całe ciało i zapala koło życia naszego, rozpalony przez piekło* Jk 3, 6.

Zakłamanie, obłudę innowierców oddaje alegoria *kwasu*: *Wyrzucie kwáf z pośrzedku siebie* (481). Kwas już od czasów biblijnych jest symbolem złego otoczenia, fałszywej nauki. *Działanie kwasu polega na tym, że świeża mąka w krótkim czasie staje się kwaśna...*²¹. (*Bieglście dobrze; kto wam przeszkodził być posłusznymi prawdzie? Namowa ta nie jest od tego, który wzywa. Odrobina kwasu zakwasza całe ciasto* Ga 5, 7–9; *Strzeżcie się kwasu faryzeuszów i sadyceuszów. [...] Wtedy zrozumieli, że nie mówił, aby się strzegli kwasu chlebowego, ale nauki faryzeuszów i sadyceuszów* Mt 16, 11–12; *Strzeżcie się kwasu faryzejskiego, którym jest obłuda* Łk 12, 1). Podobnie dzieje się w grupie chrześcijan. Słuchając nauki różnowierców, ulegają im, odchodzą od Kościoła.

¹⁹ *Słownikotwórstwo języka doby staropolskiej. Przegląd formacji rzeczownikowych*, red. Z. Kleszczowa, Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach, nr 1574, Katowice 1996, s. 35.

²⁰ W. K o p a l i ŋ s k i, *Słownik symboli*, Warszawa 1990, s. 130–132.

²¹ M. L u r k e r, *op. cit.*, s. 106.

Dysydent to **zły robotnik**: *Pátrzcie ná złe robotniki/ pátrzcie ná rozrywácze: heretyká się po wtorym upomnieniu wystrzegaycie* (481), czyli ten, który jest niedobry, źle wykonuje swoje obowiązki, niszczy pracę dobrego robotnika. Już od czasów biblijnych zły robotnik to symbol fałszywych proroków, nauczających nowej wiary, siejących zamęt w duszach pierwszych chrześcijan, negujących w ten sposób pracę Apostołów Chrystusowych (*Baczcie na psy, baczcie na złych robotników* Flp 3, 2; *Tacy fałszywi apostołowie są to robotnicy fałszywi, przybierający postać apostołów Chrystusowych* 2 Kor 11, 13). Podobnie, zdaniem kaznodziei, czynią protestanci, którzy głosząc nową ewangelię, odwodząc ludzi od jedynego Boga, prowadzą do zguby wiernych Kościoła rzymskokatolickiego.

3. **Bezbożność**: **niezbożny** (niezbożny jest, *co łaskę Boga naszego obracają w wyuzdanie i zapierają się jedynego władcy i pana naszego Jezusa Chrystusa* Jud 1, 4): *tákliś niezbożny wyrodek / który się Bogá oycow twoich nie boiż* (473); **przeklęty** to ten, *kto by nie wytrwał w pełnieniu wszystkiego, co jest napisane w księdze Zakonu* (Ga 3, 10) i *kto głosi nową ewangelię* (Ga 1, 9): *O iáko wiele iest między námi bluźniercow Troyce ś. Bogá Chrześciańskiego/Sákrámentarzew y innych przeklętych dufzorozboynikow* (224). Protestanci to **bałwochwálcy**, czyli odszczępięncy, poganie, składający ofiary fałszywym bożkom (por. Sł. XVI I, 297–298): *A ofiarą y źli á bałwochwálcy / y święci á Panu Bogu barzo mili* (78).

4. **Zarozumiałość, pycha**: adwersarz to **syn hardości**: *Bo oni są fynowie hárdości* (479). Każdy innowierca jest nieposłuszny, nie ma w sobie pokory.

5. Stworzeniu szyderczego, budzącego odrazę i wstręt wizerunku adwersarza służą epitety **śmierdzący**, **zgnily**: *To byli zgnili y śmierdzący heretycy* (476). Innowierca jest nazywany także **psem**: *tákliś pief głodny iż y Bożemu nie przepuścisz* (473). Pies według Pisma Świętego jest zwierzęciem nieczystym, godnym pogardy (Mt 7, 6), uosabiającym zawiść i gniew²². (*Na zewnątrz psy i czarownicy i bezwstydni i mężobójcy i bałwochwálcy i kazdy co miłuje i żyje w kłamstwie* Ap 22, 15). Nazwanie człowieka psem jest obraźliwe i zniestrawiające²³.

---

²² Tamże, s. 178.

²³ J. Bartmiński, J. Panasiuk, *Stereotypy językowe*, w: *Encyklopedia kultury XX wieku*, t. 2, *Współczesny język polski*, red. J. Bartmiński, s. 377.

6. Uwydatnieniu, podkreśleniu, że zwolennik reformacji jest bez reszty zły, niegodziwy, zepsuty, fałszywy służy epitet *wierutny* ('istny, kompletny, w najwyższym stopniu' SL VI, 307): *izali nie wierutnemi heretykami* (476).

WNIOSKI

Na podstawie przedstawionego materiału innowierca jawi się nam jako człowiek, który zerwał z Kościołem rzymskokatolickim, jest zły, okrutny, fałszywy, mało inteligentny, podejrzany moralnie. Określenia przeciwnika wyznaniowego (z wyjątkiem eponimów I grupy: *lutrowie, kalwini* itp.) są obraźliwe, zniesławiające bądź ośmieszające.

Pomimo wielu obelg skierowanych pod adresem innowierców, należy jednak wyraźnie podkreślić:

1. Skarga nie tworzył sam negatywnych określeń przeciwników wyznaniowych. Nie kierował się własnymi odczuciami. Rozprawiając się z różnowierstwem, sięgał do autorytetu Biblii, nauczania Ojców Kościoła, tradycji chrześcijańskiej, pism polemicznych. Proweniencję biblijną mają między innymi alegorie lwa, wilka, psa, kwasu, kąkolu, przenośnie *zły język, zły robotnik*, określenia *rozpustnik, drapieżca, bałwochwalca* (2 Kor 5, 11), *falszery* (2 Kor 2, 17), *nieprzyjacieli wiary* (Kol 1, 21), *heretyk, błędnowierca, przewrotny* (Tt 3, 8–11), *niezbożny* (Jud 1, 4), *przekłety* (Ga 3, 10). Z pism polemicznych czerpał nazwy utworzone od nazw osobowych przywódców reformacji.

Odwołując się do autorytetu Biblii, teologów rzymskokatolickich, dyskursu obrońców Kościoła z różnowiercami, Skarga próbował obiektywizować swoje nauki, przekonania. Nie mógł jednak pogodzić się z szerzącymi nurtami reformacyjnymi, dążącymi do rozłamu wspólnoty chrześcijańskiej (obserwował przecież wyodrębnianie się Kościołów narodowych). Jako jezuita powołany do obrony wiary rzymskokatolickiej musiał walczyć z wszelkimi przejawami różnowierstwa zagrażającymi Kościołowi powszechnemu. Czynił to poprzez polemikę. Taki właśnie jest cel pism erystycznych Skargi – jeszcze raz podkreślamy – obrona Kościoła stojącego w obliczu zagrożenia. Zauważył to znacznie wcześniej, bo już współczesny Skardze, arianin Walenty Smalczius: *X. Skarga tak śmie mówić o zborach naszych, że były pokątne. A jednak już się tak*

bardzo rozgłosiły, że i we Włoszech i w Rzymie o nich wie Bellarminus i sam X. Skarga boi się, żeby jego kościół nie wziął jakiego szwanku²⁴.

2. Negatywny stosunek Skargi do innowierców nie wynika z niechęci do poszczególnych ludzi, rodzi się on raczej z przekonania kaznodziei, że herezja jest matką wszystkich nieszczęść narodowych, społecznych, a heretyk – „jej syn” to ktoś, kto niszczy jedność społeczną i kościelną, dlatego trzeba z nim polemizować, negować jego poglądy, tezy. W kazaniu *Upominanie do Ewangelików* Skarga pisze: *Wzywam Duchą miłości y łaskawości Chrystusowej / y oświadczam się przed tym / który wszystko widzi i wie pierwey niżli się sstanie: iż nic z nienawiści ani dla ohydy czyiey mowić niechcę: iż gniew y gorzkie serce odrzuciwszy ... rozmawiam. Prawdą iż złe heretyctwo / ale ludzie dobrzy; złe błedy / ale nături chwalebne; złe odszczepieństwo / ale krew miła ...* (444). Jednym z przejawów polemiki jest właśnie pokazanie oportunisty w jak najgorszym świetle. Karykaturalny obraz różnowiercy ma na celu unicestwienie, skazanie na odrzucenie oraz potępienie przez czytelnika przeciwnika wyznaniowego, a tym samym odrzucenie herezji.

Niemniej jednak często oskarżycielskie wobec adwersarzy wyznaniowych kazania Skargi (zarzucające różnowiercom fałsz, niemoralność, głupotę, brak rozumu) nie są wolne od obelg, dowodzą, że w XVI w. polska myśl tolerancyjna została głęboko zachwiana.

WYKAZ SKRÓTÓW

- Sł. KKN – Słownik języka polskiego ułożony pod redakcją J. Karłowicza, A. Kryńskiego, W. Niedźwieckiego, t. 1–8, Warszawa 1900–1927.
- SL – B. S. Linde, *Słownik języka polskiego*, t. 1–6, Warszawa 1951.
- Sł. XVI – *Słownik polszczyzny XVI w.*, red. M. R. Mayenowa, Wrocław 1966 i n.

---

²⁴ Cyt. za S. Radoniem, *op. cit.*, s. 19.